

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ *

τοῦ κ. ΒΑΣ. Ι. ΦΙΛΙΑ, Διδάκτορος τοῦ Παν/μίου τοῦ Ἀμβούργου

Εἶναι γνωστό, ὅτι οἱ ρίζες τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν πανάρχαια ἀγωνία τοῦ ἀνθρώπου γιὰ ἐλεύθερη, αὐτόνομη καὶ αὐτοπροσδιοριζόμενη προσωπικότητα. Καὶ εἶναι κοινὸς τόπος, ὅτι ἡ Δημοκρατία ὑπῆρξε στὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ τόσο ἡ μεγάλη ὑπόσχεση ὅσο καὶ ἡ τραγικὴ φενάκη γιὰ τὸν ἀγωνιζόμενο γιὰ μιὰ ἔσχατη ἀπελευθέρωση καὶ τὴν πραγμάτωση τῆς ὑπέρτατης οὐσίας του, ἄνθρωπο.

Ἡ Δημοκρατία στάθηκε πάντοτε ἡ μεγάλη ὑπόσχεση, γιὰτὶ περικλείει στὸ δόγμα της καὶ στὸ πραγματικὸ περιεχόμενό της τὸ αἶτημα γιὰ ἐξασφάλιση τῶν ὄρων ὄχι μόνο τῆς πολιτικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκονομικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ἰσότητας καὶ στὸ σύνολο τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας καὶ σὲ κάθε συγκεκριμένο ἄτομο χωριστά.

Ἡ Δημοκρατία ὑπῆρξε παράλληλα καὶ μιὰ τραγικὴ φενάκη, γιὰτὶ πολὺ συχνὰ τὸ ὄνομά της δὲν ἦταν παρὰ ὁ μανδύας γιὰ τὴν συγκάλυψη καὶ τὴ δικαιολόγηση τῶν πιὸ στυγνῶν καὶ πιὸ «νόμιμων» μορφῶν καταπίεσης καὶ κοινωνικῆς ἀδικίας.

Ἡ ἀπογύμνωση τῆς Δημοκρατίας ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ της περιεχόμενο, ὁ ἀντίστοιχος χωρισμὸς τῶν πολιτικῶν διαδικασιῶν ἀπὸ τὴν κοινωνικοοικονομικὴ σφαῖρα, ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα, ἀποτέλεσμα ἠθελημένο, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν εὐθύνεται ἡ Δημοκρατία, ἀλλὰ οἱ ἐκμεταλλευτὲς τοῦ ὀνόματός της.

Ὁ διχασμὸς τῆς Δημοκρατίας σὰν τρόπου διακυβέρνησης ἀφ' ἑνός, ποὺ προγραμματικὰ στηρίζεται στὴν ἀρχὴ τῆς ἰσότητας τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων, καὶ τῆς Δημοκρατίας σὰν μιᾶς κοινωνικῆς πραγματικότητας, ποὺ συντίθεται ἀπὸ οἰκονομικῶς ἄνισα ἄτομα, ἀφ' ἑτέρου ἀποτελεῖ μιὰ βαθύτατη ἀντινομία ὄχι ἐγγενή, ὄχι συμφυῆ μὲ τὴν ἔννοια τῆς Δημοκρατίας, ἀλλὰ τεχνητή. Πρόκειται ὅμως γιὰ μιὰ ἀντινομία, ποὺ ἐμποδίζει καὶ τὴν οὐσιαστικοποίηση καὶ τὴν κοινωνικοποίηση τῆς Δημοκρατίας, εἶναι πολὺ περισσότερο μιὰ ἀντινομία, ποὺ ὄχι μόνο δὲν ἀφήνει καμιὰ δυνατότητα γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ περιεχομένου της, ἀλλὰ μεταστρέφει καὶ αὐτὴ τὴν ἀρχὴ τῆς ἰσότητας τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων σὲ ἀπλὸ τύπο.

Ὅταν οἱ ἐμπνευστὲς τῆς ἐπαναστατικῆς καὶ μετεπαναστατικῆς ἀστικῆς δημοκρατίας καθόριζαν τὸ περιεχόμενό της, δὲν ἦσαν διατεθειμένοι, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὸ Jean-Jacques Rousseau καὶ ὀρισμένη πτέρυγα τῶν Ἰακωβίνων, νὰ τραβήξουν ὅλες τὶς συνέπειες ποὺ ἐπιβάλλει ἕνας πραγματικὰ δημοκρατικὸς μετασχηματισμὸς τῆς κοινωνίας μέχρι τὸ τέλος. Ἦταν ἡ φυσικὴ συνέπεια τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ σύγχρονη Δημοκρατία γεννήθηκε σὰν ἡ περιορισμένη Δημοκρατία μιᾶς μόνο κοινωνικῆς τάξεως, τῆς ὁποίας τὰ συμφέροντα δὲν ἦταν δυνατόν παρὰ νὰ τοποθετηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὰ συμφέροντα τῆς ὀλότητας, τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν, ὅτι στὴν ἰδεολογία καὶ στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ τῆς ἀστι-

* Ὁ κ. Φίλιας, Γενικὸς Γραμματέας τῆς «Ἐταιρείας Προγραμματισμοῦ» ἔθεσε στὴν πρώτη δημόσια συζήτηση τῆς Ἐταιρείας τὸ ἐπόμενο βασικὸ θέμα: Εἶναι δυνατὴ ἡ συνύπαρξη Δημοκρατίας καὶ Προγραμματισμοῦ, χωρὶς νὰ ἀλλάξουν οἱ δυνατότητες συμμετοχῆς τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στὴν προσπάθεια γιὰ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ μὲ ποιοὺς ὁρους μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἡ συμμετοχὴ αὐτή; Τὸ θέμα αὐτὸ ποὺ σχετίζεται ἀμεσα μὲ τὴ σημερινὴ κατάσταση, ἀναλύει ὁ κ. Φίλιας στὸ ἄρθρο ποὺ δημοσιεύουμε.

κῆς Δημοκρατίας, ἀκεραιωμένος ἄνθρωπος καὶ ἐπομένως πλήρης πολίτης μὲ δικαίωμα ψήφου, ἐθεωρεῖτο μόνον ὁ ἀστὸς - ἰδιοκτῆτης.

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ὅμως, τὸ θεωρητικὸ αἴτημα τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης, ἡ γεφύρωση τοῦ χάσματος μεταξύ κράτους καὶ κοινωνίας μὲ τὴν βοήθεια τοῦ δημοκρατικοῦ τρόπου διακυβέρνησης, ἡ κοινωνικοποίηση δηλαδὴ τοῦ κράτους, δὲν πραγματοποιήθηκε ὀριστικὰ καὶ κατάντησε τελικὰ ἀπλὸ σύνθημα καὶ ἰδεολογικὸ προκάλυμμα ἀπὸ τὴν στιγμή που ἡ ἀστική τάξη ἔχασε τὸν οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ πρωτοποριακὸ ρόλο της καὶ ἄρχισε βαθμιαίᾳ νὰ γίνεται ἔμπόδιο γιὰ τὴν ἀνέλιξη τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς κοινωνίας.

Οἱ πολιτικοκοινωνικοὶ ἀγῶνες σ' ὅλη τὴν διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα, ποὺ εἶχαν σὰν βασικὴ ἐπιδίωξη τὴν καθιέρωση καθολικοῦ δικαιώματος ψήφου γιὰ ὅλους καὶ ὄχι γιὰ μιὰ μόνον κατηγορία πολιτῶν, ἀπέβλεπαν στὴν ἐξασφάλιση τῆς συμμετοχῆς ὅλων τῶν πολιτῶν στὴν ἄσκηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας σὰν μιᾶς πρωταρχικῆς προϋπόθεσης γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς Δημοκρατίας.

Μὲ τὴν τελικὴ ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος τῆς ψήφου, ὁ σύγχρονος κόσμος πραγματοποίησε ἓνα ἀκόμα βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς οὐσιαστικοποίησης καὶ τῆς κοινωνικοποίησης τῆς Δημοκρατίας. Ὅμως, παρ' ὅλα αὐτά, ἡ οὐσιαστικὴ καὶ ὑπεύθυνη συμμετοχὴ τῶν μεγάλων μαζῶν στὴν ἄσκηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας δὲν ἔχει ἀκόμα ἐπιτευχθεῖ. Ἀντίθετα, ἔχουν δημιουργηθεῖ νέοι καὶ ἀδιόρατοι μετασχηματισμοὶ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ ἐλέγχου καὶ ἐπιβολῆς, ποὺ διακινδυνεύουν τὴν κυριαρχία τῶν κοινωνικοοικονομικῶν ὀλιγαρχιῶν πάνω στὸ κοινωνικὸ σύνολο.

Ἡ μονομέρεια, ποὺ ἐκφράζει ἡ σύγχρονη μορφή κοινοβουλευτικῆς Δημοκρατίας λόγω τοῦ περιορισμοῦ της στὴν στενὰ πολιτικὴ της μόνον λειτουργία, ἔχει πάλι ὀδηγήσει σὲ μιὰ τρομακτικὴ ἐνίσχυση τοῦ ρόλου καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ κράτους — ποὺ βέβαια διευκολύνεται τεράστια ἀπὸ τὴν ἀνάγκη εὐελιξίας τῆς ταχύτατα ἐξελισσόμενης τεχνικῆς καὶ οἰκονομίας — σὲ βάρος τῆς οὐσιαστικῆς κυριαρχίας τοῦ «Δήμου».

Εἶναι πλέον γεγονός, ὅτι τὸ κράτος προγραμματιστής, τὸ κράτος διαιτητής, τὸ κράτος ἀρωγός, εἶναι μιὰ πραγματικότητα κατὰ βάθος πέρα γιὰ πέρα ἀντιδημοκρατικὴ, ποὺ μεταφράζεται σὰν ἀπορρόφηση καὶ σφετερισμὸς λειτουργιῶν τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν ἐκτελεστικὴ, ὅσο κι ἂν οἱ ἀρμοδιότητες αὐτὲς μπαίνουν κάτω ἀπὸ τὸν ἀβλαβὴ τίτλο διοίκηση. Ἡ ἐκτελεστικὴ ὅμως ἐξουσία, δηλαδὴ τὸ κράτος, ἐκφράζει μιὰ τάξη πραγμάτων, ἐκφράζει τὴν συσχέτιση ἰσχύος καὶ ἐξουσίας, ποὺ ὑπάρχει στὴν κοινωνία, τὸ κράτος ἐπομένως δὲν εἶναι οὐδέτερο, δὲν εἶναι μόνον διοίκηση, ἀλλὰ εἶναι καὶ πολιτικὸ καθεστῶς καὶ ἐξουσία τῶν ἐπικρατέστερων κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ δυνάμεων. Οὐδέτεροι καὶ ἀντικειμενικοὶ μπορεῖ ἴσως νὰ εἶναι οἱ τεχνοκράτες, ὅμως οἱ τεχνοκράτες πραγματοποιοῦν τοὺς στόχους, ποὺ ἄλλες δυνάμεις ἔχουν θέσει καὶ ἐπιβάλλει.

Ἡ ἀποφασιστικὴ τους ἀρμοδιότητα εἶναι δευτερογενῆς, δὲν εἶναι πρωτογενῆς. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ τὸ σημερινὸ κράτος ἔχει τὴν νοοτροπία δικλείδων ἀσφαλείας καὶ ἐξισορροπήσεων, λύνει δηλαδὴ ζητήματα εὐκαιριακὰ καὶ χωρὶς μακρόπνοη προοπτικὴ, μὲ μοναδικὴ ἐπιδίωξη ὁ ἀνταγωνισμὸς — πολιτικὸς ἢ κοινωνικὸς — τῶν ὁμάδων συμφερόντων καὶ τῶν τάξεων νὰ μὴν ὀδηγήσει στὴ διάρρηξη τοῦ πολιτειακοῦ πλαισίου.

Ὅμως ἡ δεύτερη βιομηχανικὴ ἐπανάσταση στὶς βιομηχανοποιημένες περιοχὲς τοῦ κόσμου, δημιούργησε νέες κολοσσιαῖες κοινωνικὲς δυνάμεις, ποὺ ἀνέκυψαν πανίσχυρες μετὰ ἀπὸ σκληρότατους κοινωνικοπολιτικούς ἀγῶνες, δυνάμεις οἱ ὁποῖες εἶναι σὲ θέση νὰ διαμφισβητοῦν βῆμα πρὸς βῆμα τὴν ἐξουσία ἀπὸ τὴν ὀλιγαρχία, δυνάμεις ποὺ ἀπὸ τὴν σύνθεσή τους καὶ τὴν προέλευσή τους τείνουν πρὸς τὴν κατάργηση τῆς μονομέρειας τῶν σημερινῶν Δημοκρατιῶν, πιέζουν καὶ μάχονται πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς δημιουργίας τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν προϋποθέσεων τῆς πραγματοποίησης τοῦ οὐσιαστικοῦ περιεχομένου τῆς Δημοκρατίας.

Ἡ σύγχρονη οἰκονομική καὶ κοινωνική πράξη ἀπέδειξε, ὅτι ἡ ἐγκατάλειψη τῆς οἰκονομίας σὲ «αὐτόνομους καὶ αὐτόματους ρυθμιστικούς μηχανισμούς» καὶ τῆς κοινωνίας σὲ ἀνταγωνιζόμενες καὶ δῆθεν «ἀλληλεξισοροπούμενες» κοινωνικὲς δυνάμεις εἶχαν σὰν συνακόλουθο τὴν ἀποδυνάμωση τοῦ κεντρικοῦ φορέως τῆς δημοκρατικῆς ἐξουσίας στὴν πολιτεία, δηλαδὴ τοῦ Κοινοβουλίου, καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς παντοδυναμίας τοῦ κράτους*. Ταυτόχρονα ἀποδείχτηκε, ὅτι καμιὰ σύγχρονη οἰκονομία δὲν μπορεῖ νὰ διασφαλίσαι τοὺς ὄρους συνέχισης τῆς οἰκονομικῆς τῆς ἀνάπτυξης χωρὶς κεντρικὸ πρόγραμμα καὶ ὑπαγωγή σημαντικῶν τομέων τῆς οἰκονομίας κάτω ἀπὸ συστηματικὸ κρατικὸ ἔλεγχο. Τέτοιου εἴδους ἔλεγχος ἀπὸ πραγματικὰ δημοκρατικὰ πολιτικὰ ὄργανα, σὲ ἔκταση καὶ σὲ κλίμακα, ποὺ δὲν θὰ εἶχε μόνο προληπτικὴ ἀποστολή, ἀλλὰ θὰ ἔδινε τὴν δυνατότητα ἐπιρροῆς στὴ διαμόρφωση τῆς μελλοντικῆς μορφῆς τῆς οἰκονομίας μὲ γνώμονα τὸ εὐρὸ συμφέρον τοῦ συνόλου, δὲν ἔχει ἀκόμα ἐπιτευχθεῖ στὴ Δύση ἀκριβῶς, γιατί ἡ θεσμοθέτηση τέτοιων δημοκρατικῶν ὀργάνων καὶ διαδικασιῶν θὰ ὀδηγοῦσε σὲ νέα οὐσιαστικότερη καὶ κοινωνικότερη μορφή Δημοκρατίας, ἡ ὁποία φυσικὰ δὲν εἶναι ἐπιθυμητὴ ἀπὸ τὶς οἰκονομικὰ ἐπικρατέστερες τάξεις.

Σὲ κάθε περίπτωση, ὅμως, ἡ ὕπαρξη μιᾶς γιγαντιαίας ὀργανωμένης ἐργατικῆς δυνάμεις στὶς βιομηχανικὲς χώρες ἀποτελεῖ ἐγγύηση, ὅτι μακροπρόθεσμα οἱ χώρες αὐτὲς θὰ ὀδηγηθοῦν — βαθμιαία ἔστω — σὲ ὅλο καὶ πιὸ κοινωνικὲς μορφὲς Δημοκρατίας καὶ σὲ οὐσιαστικότερες μορφὲς κοινωνικοῦ ἐλέγχου τῆς οἰκονομίας.

Τὰ ὅσα μέχρι τώρα ἀναφέραμε ἔχουν ἐφαρμογὴ καὶ στὶς ὑπανάπτυκτες οἰκονομικὰ χώρες — ὅπως εἶναι καὶ ἡ δική μας — μὲ μιὰ οὐσιώδη διαφορά. Ἡ διαφορά συνίσταται στὸ γεγονός, ὅτι οἱ βιομηχανικὰ ὑπανάπτυκτες χώρες δὲν ἔχουν ἀκόμα δημιουργήσει καὶ μορφοποιήσει ἰσχυρὴ, ὀργανωμένη καὶ συνειδητὴ ἐργατικὴ τάξη, ἱκανὴ νὰ διεκδικήσει, ὅπως στὶς βιομηχανικὲς χώρες, τὴν πραγμάτωση τοῦ κοινωνικοῦ περιεχομένου τῆς Δημοκρατίας. Καὶ εἶναι φανερό, ὅτι μόνο οἱ δυνάμεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἐργαζόμενες τάξεις μπορεῖ νὰ συλλάβουν, ὅτι οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, μέλλον τῆς χώρας καὶ ἀτομικὴ μοῖρα τοῦ κάθε ἐργαζόμενου ἀνθρώπου, εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένες καὶ συνυφασμένες.

Συνεπῶς, τὸ πρῶτιστο καὶ μέγα πρόβλημα γιὰ τὶς χώρες αὐτὲς εἶναι νὰ ὀργανωθοῦν καὶ νὰ μορφοποιηθοῦν οἱ δυνάμεις αὐτὲς, ποὺ στὴν πολιτικὴ τους ἔκφραση θὰ μπορέσουν νὰ τοποθετήσουν πραγματικὰ καὶ ὄχι μόνο «κατ' ὄνομα» τὸ αἶτημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καὶ ποὺ εἶναι ἀποφασισμένες νὰ προχωρήσουν σὲ μιὰ ἀναθεώρηση τῆς κλίμακος τῶν κοινωνικῶν καὶ ἀτομικῶν ἀξιών, ποὺ χωρὶς αὐτὴ οὔτε πρόγραμμα, οὔτε οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη εἶναι δυνατὴ καὶ ἐφικτή.

Ἐντατικοποίηση καὶ ὀλοκλήρωση τῆς Δημοκρατίας γιὰ τὶς χώρες αὐτὲς σημαίνει, ὅτι θὰ δοθεῖ ἡ δυνατότητα στὶς ἐργαζόμενες τάξεις νὰ ὀργανωθοῦν καὶ νὰ ἐκφραστοῦν πολιτικὰ χωρὶς ἐμπόδια καὶ ἀστυνόμευση φανερὴ ἢ κεκαλυμμένη. Τὸ θέμα εἶναι μέγιστο, γιατί μόνο οἱ τάξεις αὐτὲς μπορεῖ νὰ εἶναι οἱ φορεῖς ἐνὸς νέου πνεύματος, ἐνὸς νέου ἠθους ἐργασίας καὶ μιᾶς νέας δημιουργικῆς πίστεως, ποὺ ὅταν λείπουν, κάθε προσπάθεια γιὰ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη εἶναι μάταιη.

Σήμερα στὶς ὑπανάπτυκτες χώρες ὀρθώνονται ἀντίπαλοι δυὸ τρόποι ζωῆς, δυὸ *modi vivendi*: Ὁ παραγωγικὸς καὶ ὁ καταναλωτικὸς. Ἀπὸ τὴν τελικὴ ἐπικράτηση τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου θὰ ἐξαρτηθεῖ ἂν κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς χώρες αὐτὲς θὰ δημιουργήσει ἀντιτοξίνες καὶ θὰ ξεπεράσει τὸ κοινωνικοοικονομικὸ τέλμα ἢ θὰ καταστρέψει, ὅτι δημιουργικὸ στοιχεῖο τῆς ἀπέμεινε.

---

* Ἐὰς μοῦ ἐπιτραπεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ παραπέμψω σὲ δυὸ προηγούμενα ἄρθρα μου: «Νέα Οἰκονομία», 2)1964 σελ. 127 κ.έ. καὶ 1)1965 σελ. 27 κ.έ.

Ὁ κίνδυνος εἶναι τεράστιος, γιατί στίς ὑπανάπτुकτες χῶρες ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νὰ γίνεται καταναλωτής πρὶν νὰ γίνει παραγωγός, σὲ ἀντίθεση μὲ τίς βιομηχανικές χῶρες, ὅπου σὲ κάθε περίπτωση ὁ καταναλωτής ἦρθε μετὰ καὶ ἀκολούθησε τὸν παραγωγό. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι συντριπτικὸ γιὰ τίς δυνατότητες ἀνάπτυξης, καὶ τοῦτο γιατί: πρῶτον ἀπὸ ἄποψη διοικουμένης ἐργατικῆς δύναμης ἔχουμε μιὰ τρομερὴ κατασπατάληση ἀνθρώπινου δυναμικοῦ, ποὺ ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὴ μεσολάβηση, τὸ ἐμπόριο καὶ τίς ὑπηρεσίες, ποὺ εἶναι ὁ εὐκολὸς καὶ ἐπικερδέστερος δρόμος σὲ σύγκριση μὲ τὸν τραχὺ δρόμο τῆς δημιουργίας βιομηχανικῶν μονάδων, δεύτερον ἀπὸ ἄποψη ἐκτελούσας ἐργατικῆς δύναμης τὸ πλέγμα τῶν κοινωνικῶν προτύπων προκαλεῖ τὴν ἐμφάνιση ἑνὸς ἀνθρώπινου τύπου, ποὺ δὲν ἔχει καμιά ἐπαγγελματικὴ περηφάνεια, καμιά αἴσθηση χρέους, ἀποστολῆς καὶ ἀπόδοσης. Ἀνάπτυξη ὅμως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξει ἂν οἱ ἄνθρωποι δὲν ἀντιμετωπίζουν τὴν ἐργασία σὰν τὴν θεμελιώδη καὶ ἔσχατη ἔκφραση τῆς ζωῆς τους κι ἂν δὲν εἶναι ἔτοιμοι νὰ δοῦν τὴν ἐργασία τους μέσα στὸ πλαίσιο μιᾶς γενικότερης προσφορᾶς στὴν προσπάθεια τοῦ συνόλου. Ἐπομένως, ἐκεῖνο ποὺ βασικὰ τίθεται σήμερα γιὰ τίς ὑπανάπτुकτες χῶρες, εἶναι νὰ ὑπάρξει τρόπος κατεύθυνσης τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος, σὲ τρόπο ὥστε ὁ παράγων ἐργασία νὰ διοχετευθεῖ πρὸς τὴν παραγωγή καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Ἐξ ἄλλου εἶναι περιττὸ νὰ τονιστεῖ, ὅτι ὁ καταναλωτικὸς τρόπος ζωῆς, ποὺ φτάνει μέχρι τὴν σπατάλη καὶ τὴν ἐπίδειξη ἔχει ὀλέθριες ἐπιπτώσεις καὶ στὸν ἄλλο συντελεστὴ τῆς παραγωγῆς, στὸ κεφάλαιο τοῦ ὁποῖου οἱ δυνατότητες συσσώρευσης γιὰ παραγωγικὲς ἐπενδύσεις ἐκμηδενίζονται.

Χωρὶς ἐντατικοποίηση καὶ οὐσιαστικοποίηση τῆς Δημοκρατίας, πέρα ἀπὸ τοὺς μηχανισμοὺς μιᾶς κατευθυνόμενης «κοινῆς γνώμης», εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποδεσμευτοῦν οἱ κοινωνικὲς δυνάμεις, ποὺ θὰ κρατήσουν τὸ βάρος μιᾶς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀναδημιουργίας, ποὺ σὲ ἔκταση καὶ σὲ σημασία δὲν ἔχει τὸ προηγούμενό της στὴν ἱστορία. Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ σεβασμοῦ τοῦ γράμματος, ἀλλὰ καὶ τοῦ νοήματος τοῦ Συντάγματος ἢ, γιὰ νὰ εἴμαστε σαφέστεροι καὶ ἀκριβέστεροι, ἡ ἐνεργοποίηση τῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος, ποὺ ἀναφέρονται στὴ λαϊκὴ κυριαρχία, στὴν ἐλευθερία τοῦ συνεταιρίζεσθαι καὶ στὸ ἀνεπηρέαστο τοῦ συνδικαλισμοῦ καὶ ἡ ἀντίστοιχη ἐφαρμογὴ τῆς ἰσότητος ἐκπροσώπησης τῶν συμφερόντων πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις, εἶναι ὄρος ἀπαραβάτος γιὰ τὴν ἐμφάνιση νέων δυναμικῶν διαδικασιῶν στίς ὑπανάπτुकτες κοινωνίες καὶ οἰκονομίες.

Ἡ ἐμβάθυνση τῆς Δημοκρατίας, ἀπὸ τὴν πλευρὰ ποὺ ἐκθέσαμε, ἀποτελεῖ τὴν κοινωνικὴ προϋπόθεση τῆς συμμετοχῆς τῶν μεγάλων μαζῶν στὴν προσπάθεια γιὰ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, ποὺ θὰ δώσει τὸ βάθος γιὰ τὴν τελικὴ ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ζυγὸ τῆς ἀνάγκης καὶ τῆς ἀνέχειας, γιὰ νὰ διαφανεῖ ἐπὶ τέλους στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία ἡ δυνατότητα νὰ φτάσει ὁ ἄνθρωπος στὴν πραγματικὰ ἀνθρώπινη οὐσία του.